

„Magukat megszédítette az a négy év...” A második bécsi döntés fogadtatása és emlékezete Észak-, illetve Dél-Erdélyben

<https://erdelyikronika.net/2020/09/06/a-masodik-becsi-dontes-fogadtatasa-es-emlekezete-eszak-illetve-del-erdelyben>

Szerző: L. Balogh Béni

A bécsi Belvedere palota aranytermében 1940. augusztus 30-án Joachim von Ribbentrop német és Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter ünnepélyesen kihirdette a második bécsi döntést. Ennek értelmében a trianoni békeszerződés által Romániának ítélt 103 093 km²-nyi terület mintegy 2/5-e, 43 104 km² – az úgynevezett Észak-Erdély – visszakerült Magyarországhoz. Dél-Erdély, mintegy 60 ezer km², továbbra is Romániához tartozott. A korabeli Magyarországon a döntést elsősorban a trianoni békeszerződés részbeni orvoslásaként fogták fel, amelynek következtében több mint egymillió magyar szabadult fel az idegen uralom alól. A románok viszont nemzeti tragédiát láttak benne, amely megcsónkította országuk területét, és több mint egymillió nemzettársukat magyar uralom alá juttatta. Az észak-, illetve a dél-erdélyi magyarok körében a döntés híre egymással ellentétes hatást váltott ki, az ezt követő négy év pedig egyfajta „szétfejlődést” idézett elő az erdélyi magyar társadalom kollektív mentalitásában.

„Újra magyarok lettünk”

Az észak-erdélyi magyarok túlnyomó többsége euforikusan, kitörő lelkesedéssel fogadta a döntést, és azt a 22 éves román uralom alóli felszabadulásként élte meg. Az „anyaországhoz” való csatlakozás elsősorban azt jelentette számukra, hogy immár „minden gáncs és félelem nélkül” vállalhatták magyar identitásukat.^[1] Ismét „magyar világ lett”, „újra magyarok lettünk”, „olyan boldog sosem volt és sose lesz az ittvaló nép, mint akkor” – emlékeztek vissza a Gagyi József által az 1990-es évek elején megkérdezett székelyek,^[2] és a magyar identitású gyimesi csángók is magasztos pátozzsal beszéltek a „magyar világról”.^[3] E két térség – és általában véve Észak-Erdély – magyarságának az 1940-es impériumváltás pillanatához kapcsolódó kulturális emlékezete, egységes tudása tehát egyértelműen pozitív színezetű.^[4]

Ezen alapján véve az sem változtat, hogy a honvédség bevonulását követő mintegy négyéves időszakban az eufóriát nem egy esetben keserű kiábrándulás követte a kezdeti ellátási

nehézségek („szebb jövő, kell-é neköd facipő”),^[5] később a háború miatt szaporodó megélhetési gondok, az „anyaországi” tisztviselők (az ún. „ejtőernyősök”) sokszor lekezelő, pökhendi modora^[6] vagy a katonáskodás során nemegyszer tapasztalt kíméletlen bánásmód miatt.

A „visszatérés” felett érzett általános örömet igen sok szociáldemokrata vagy kommunista érzelmű erdélyi magyar munkás, tisztviselő is osztotta. A Szociáldemokrata Párt kolozsvári vezetője, a magát „forradalmi szocialistának” nevező Jordáky Lajos egyik naplóbejegyzésében például élesen elítélte harcostársát, a kommunista Józsa Bélát, mivel az a bécsi döntést követően a „magyar reakció elleni kiáltvány” ötletével állt elő. „Úgy látszik – írta Jordáky –, [Józsa Béla] nem bírja felismerni a helyzetet. A magyar munkások a kommunistákat is beleértve örvendeznek a változásnak. Az öröm mindent elnyom.”^[7]

A Kommunisták Romániai Pártjának (KRP) 1940 augusztusában közzétett hivatalos állásfoglalásai ellentmondásosak voltak. A párt Szamos tartományi szervezete, majd néhány héttel később – valamivel visszafogottabban – a KRP Erdélyi és Bánsági Tartományi Bizottsága is kiadta a „független Erdély” jelszavát,^[8] amit viszont a Központi Bizottság hibának minősített. A döntés kihirdetésének másnapján a párt „imperialista diktátumnak” nevezte és elítélte a döntőbíráskodást, akárcsak a román és a magyar „imperialistákat”, akik „a német–olasz imperializmus bábjai”. Haladék nélküli harcra buzdította a tömegeket a román „imperialista banditák kormányának megdöntése”, „népi kormány” létrehozása, a nemzetiségeknek az elszakadást is magában foglaló önrendelkezési elve, valamint a Szovjetunióval való szoros barátság érdekében.^[9] Az euforikusan ünneplő észak-erdélyi magyaroktól azonban mi sem állt távolabb, mint a döntés elítélése, de a mélységesen csalódott román lakosság sem a kommunista párttól, illetve a Szovjetuniótól remélt támogatást.

A visszacsatolt területek magyar szellemi-kulturális élete lelkesen üdvözölte a második bécsi döntést. Számos irodalmi alkotás is született e témakörben, amelyek közül az egyik legismertebb és mind a mai napig ható mű Wass Albert *Jönnek!* című, 1940 novemberében befejezett regénye. Az írás a döntés kihirdetése és a honvédség bevonulása között eltelt néhány nap eseményeiről, a román közigazgatás és hadsereg kivonulásáról, a feszült várakozás pillanatairól szól. A Kolozsváron megjelenő *Erdélyi Helikon* című folyóirat 1940. decemberi számát teljes egészében a visszatérés élményei felidézésének szentelte.

A reprezentatív összeállítás szerzői között találjuk Kemény Jánost, Kós Károlyt, Reményik Sándort, Szabédi Lászlót, Tamási Áront is. Az írások többsége a két évtizedes elnyomás idején kialakult „kisebbségi humánium” erkölcsét és szellemiségét idézte fel követendő példaként. Ünnepi számmal állt elő a szintén kolozsvári *Pásztortűz* című folyóirat is, mások mellett Ravasz László és Tavasz Sándor esszéivel. A felszabadulás örömébe ugyanakkor szomorúság

vegyült amiatt, hogy az új határ kettészelte Erdélyt, és közel félmillió magyar maradt román uralom alatt Dél-Erdélyben. Nyíró József szavaival: „Az egyik szemünk az örömtől, a másik a fájdalomtól sír.”[\[10\]](#)

„Rólunk lemondottak, elhagytak”

A dél-erdélyi magyarság tömegein mélységes csalódás és elkeseredettség vett erőt a bécsi döntés nyomán annak hírére, hogy továbbra is Romániához tartoznak. A legtöbben a trianoni katasztrófához hasonló sorscsapásként élték meg az újabb kisebbségi létforma beköszöntét, az elkövetkező négy évet pedig – mint a bebörtönzöttek – egyfajta fogságként. Íme Nagy Ferenc tövisi református esperes visszaemlékezésének egy részlete: „Valami szívet facsaró, görcsös sírásra kényszerítő érzés ömlött el rajtunk, amikor 1940. VIII. 31-én [helyesen: 30-án] du. a magyar rádió bement a döntést és közölte az új határvonalakat. Az az érzésünk volt, hogy a börtönajtó tárva, s rajta tódul ki a 22 évig kínzott milliós sereg, s egyszer hirtelen és könnyörtelenül becsukódik a feltárult vaskapu s a bebörtönzöttek 2/5-öd része ott marad továbbra is bezárva!”[\[11\]](#)

A bécsi döntés által okozott lelki traumát feldolgozó regényében Kacsó Sándor a dél-erdélyi magyarok sorsát a hajótöröttekéhez hasonlította, ahol a szerencsétlenül járt utasok kis csónakban hánykolódnak a viharos tengeren.[\[12\]](#) Számos dél-erdélyi magyar sorstársához hasonlóan a csombordi mezőgazdasági iskola igazgatóján, Nagy Endrén is az elhagyatottság és a kiszolgáltatottság keserű érzése vett erőt a bécsi döntés kihirdetésének óráiban. „Ott ülünk a nyári délutánon a rádió mellett, kezünkben a térkép, és egyre élesebben kibontakoznak a nem várt körvonalak. A végén könnyhullatással borulunk egymás nyakába. Rólunk lemondottak, elhagytak, kiszolgáltattak bennünket. Nem szól egyikünk sem...”[\[13\]](#) Szabó József, aki 1940-ben egy aradi rádióbolt tanulójaként a város valamennyi magyarjával együtt nagyon remélte „hazatérését”, évtizedekkel később így emlékezett vissza: amikor a budapesti rádió tudatta a döntést, a Romániában maradt „Aradon volt, aki kidobta a rádiót az ablakon.”[\[14\]](#)

1940 őszén a dél-erdélyi magyar társadalom jelentős részében az a közhangulat alakult ki, hogy vagy egyénileg kell minél hamarabb távozni Magyarországra, vagy pedig egységesen, szervezett módon, lakosságcsere keretében áttelepülni. Pekri Géza és Béli Gergely Kis-Küküllő vármegye mintegy 45 ezer, Romániában maradt magyar lakosának nevében ez utóbbi óhajt nyíltan meg is fogalmazták Teleki Pál miniszterelnöknek címzett, 1940. szeptember 1-jén kelt levelükben.[\[15\]](#) Szabó Béni, a Romániai Magyar Népközség Brassó megyei elnökét is hatalmába kerítette ez az elkeseredéssel és félelemmel vegyes közhangulat, amikor néhány nappal a második bécsi döntést követően arra kérte a magyar kormányt, hogy másfél év alatt az összes magyart telepítse át. „Mert a szegénye, a terhet jelentő úgyis átment vagy megy. A

többet nem szabad hagyni, hogy elszegényedjen.”[\[16\]](#) Véleményét valószínűleg más dél-erdélyi magyar vezető is osztotta. mint ahogy a még mindig befolyásos, de közvetlen politikai felelősséget nem viselő egykori miniszterelnök, Bethlen István is a lakosságcsere híve volt. A Teleki Pál, majd Bárdossy László, illetve Kállay Miklós által vezetett magyar kormányok azonban (a román vezetéstől eltérően) egyáltalán nem számoltak lakosságcserevel az erdélyi kérdés megoldásaként.[\[17\]](#)

A döntés kihirdetését követően mégis egyfajta spontán „lakosságcsere”, valóságos népvándorlás vette kezdetét, amely kétirányú volt: Észak-Erdélyből a románok, Dél-Erdélyből a magyarok kerekedtek fel tömegesen és indultak meg az új határvonal felé. A magyarok menekülésének hátterében számos alkalommal hatósági kényszer állt: a bosszúvágytól sem mentes, indulatokkal terhelt légkörben már a bécsi döntés másnapján elkezdődött a dél-erdélyi és ókirályságbeli magyar alkalmazottak elbocsátása, Romániából való kiűzése. A távozásnak azonban társadalomlélektani okai is voltak. A második bécsi döntés nyomán a dél-erdélyi magyarok jó része elveszítette hitét és kitartását, az „úttalanság és tehetetlenség” érzése lett úrrá a lelkeken.[\[18\]](#) Szabó Béni egyik jelentése szerint Brassó városában és a megyében a döntés leírhatatlan elkeseredést váltott ki. „Az egész magyarság úgyszólván magán kívül van. Megszűnt minden munka, s megindult egy el sem képzelhető kivándorlás a Székelyföldre.” Az elkeseredéssel pánikszerű félelem járt, amit a helyi románság – atrocitásoktól sem mentes – tüntetései váltottak ki szeptember első napjaiban.[\[19\]](#) Dél-Erdély többi magyarlakta vidékén hasonló helyzet állt elő. A Brassótól Aradig vezető vasútvonal mentén, Segesvár, Medgyes, Kiskapus, Gyulafehérvár, Déva állomásain nagy tömeg várta az Észak-Erdély felé tartó vonatokat. A magyarokon valóságos „szabadulási láz” lett úrrá. „Romániában nincsen mit keresnie, és nincs semmiféle jövője egy magyar embernek” – fogalmazta meg a közhangulatot egy menekült.[\[20\]](#)

„Égbekiáltó igazságtalanságnak tartjuk”

A román társadalom egyöntetűen nemzeti tragédiaként élte meg Észak-Erdély elvesztését, „csüggedtség és undor” vett erőt rajta.[\[21\]](#) Jól jellemzi az akkori román közhangulatot egy tordai román középiskolai tanár, Ion Fodoreanu naplórészlete. „A román nemzetet szétszaggatják az ellenséges szomszédok. Égbekiáltó igazságtalanságnak tartjuk, az emberiség és a civilizáció elleni akkora bűnténynek, hogy azt várnánk, mindenki felháborodjék e barbárságok miatt, mindenki segítsen nekünk megmenteni a nemzet létét, vagy legalábbis valaki elérékenyüljön az összes minket ért csapás láttán. És mégse mozdul senki, senki nem tiltakozik, mi egyedül vergődünk. [...] Miért ez az elszigeteltség és hallgatás körülöttünk? Nem a külső körülmények miatt. Hanem mert érdemtelenek vagyunk, mert megérdemljük a

sorsunkat, mert nem érdemlünk megbecsülést egyik nagy nép részéről sem, mert mindannyian hibásak vagyunk a balsorsunk miatt...”[22] Fodoreanuval ellentétben, aki a saját nemzetének felelősségét is felvetette, mások úgy érezték, hogy az ország tragédiája egyedül a kedvezőtlen nemzetközi helyzet miatt következett be, s amint változik a konjunktúra, ismét helyreállhat Nagy-Románia. Így látta a helyzetet a volt miniszterelnök és neves történész, Nicolae Iorga is, aki az augusztus 30–31-i román Koronatanács ülésén kifejtette: a bécsi „diktátum” a magyarországi grófok diadala, akik a történelem egy múltó pillanatát használták fel érdekeik érvényesítésére.[23]

Sok erdélyi és „regáti” román Észak-Erdély átadása helyett inkább a háború, a fegyveres ellenállás útját választotta volna. „Ezt szépen megcsinálták. Így eladták az országot. Gyáván, alávalóan, legalább álltak volna ellen, mert ha háború van, akkor nem olyan tragikus a veszteség” – fakadt ki keserűen a bécsi döntés hírére egy román őrmester.[24] Hasonlóan vélekedett visszaemlékezéseiben Ion Negoitescu író is: „Nagy-Románia tönkrement. Ha ez egy elvesztett háború nyomán következett volna be, a helyzet nem lett volna ennyire borzalmas. Az elszenvedett megaláztatás végzetes következményekkel járt a nemzet lelkére nézve. Azt, hogy nem harcoltunk sem Keleten sem Nyugaton akkor, amikor a hősiesség és tragikusnak feltétlenül érvényesülnie kell, drágán fizettük meg, nemzedékeken keresztül.”[25]

A bécsi döntés hírére a pánikba esett és nemzeti büszkeségükben is érintett észak-erdélyi románok ezrei kerekedtek föl, és költöztek át az új határvonaltól délre eső területekre. Szemtanúk visszaemlékezései szerint a döntést követő napokban végeláthatatlan tömeg hömpölygött az országutakon, a vasútállomások épületei megteltek; lovas fogatok, marhaszekerek, teherautók és vonatok szállították a menekülő román lakosságot. Becslések szerint csak Kolozsvárról szeptember 3-ig mintegy hétezer személy távozott.[26] Az ottani új vasutasnegyedben például „egész utcasorok maradtak üresen. A félig kész vagy alig befejezett új házakat, néhány tucat román vasúti munkástól eltekintve, mind elhagyták, akár a rendőrök, a postások vagy a kishivatalnokok” – írta visszaemlékezéseiben Nagy István író.[27] A menekülés különösen az észak-erdélyi román tisztviselők és értelmiségiek körében öltött nagy méreteket. Kolozsvár legfőbb román tisztviselői, élükön a polgármesterrel már augusztus 31-én összecsomagoltak és menekültek. A városban székelő Katonai Statisztikai Hivatal elnöke 1940. szeptember 1-jén arról számolt be a nagyvezérkarnak, hogy „az összes erdélyi román értelmiségi el van szánva a kiköltözésre”. Javaslatára szerint „kérni” kéne, hogy az észak-erdélyi román vezető réteg legalább egy része maradjon helyben.[28]

A kényszerű, de harc nélküli lemondás a „román nemzet bölcsőjének” tartott Erdély egy részéről hosszú távon valósággal traumatizálta a nemzettudatot. Még jobban felkorbácsolta a régi magyarellenes elfogultságot, az indulatokat, és újabb hisztériát gerjesztett.[29] Utólag mintegy igazolta a magyarokkal szembeni félelmeket és előítéleteket, s táptalajt adott a

„magyar veszélyt” hirdető mítosznak, a szinte napjainkig ható félelemnek, hogy a magyar irredentizmus el akarja szakítani Erdélyt „az ország testétől”.^[30] Amellett tehát, hogy súlyosan megterhelte a korabeli magyar–román államközi kapcsolatokat, az egymásról kialakított nemzetképek formálásában is negatív szerepet játszott, elsősorban román oldalon.

„Sorsélmény” és „szétfejlődés”

Az észak- és a dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti sorsának párhuzamba állítása a mára nézve is fontos tanulságokkal járhat. A kérdés sokrétű, hiszen demográfiai, gazdasági, kulturális, érzelmi és mentalitásbeli dimenziói is vannak.^[31] Az utóbbinál maradva: eddig még nem végeztek arra vonatkozó kutatásokat, hogy milyen „szétfejlődést” idézett elő a második bécsi döntés és az azt követő négy év az erdélyi magyar társadalom kollektív mentalitásában.

Az észak-erdélyiek reményei, ha csak részben is, de beváltak 1940–1944 között. Az addig elnyomott magyar kisebbség újra a többségi nemzet része lett saját hazájában, és ennek kétségtelen előnyei hamarosan megmutatkoztak. A leglátványosabb előrelépés az anyanyelvhasználat, az oktatás, a művelődés, a kultúra terén következett be. Leginkább ennek köszönhető, hogy a gazdasági nehézségek, a társadalmi konfliktusok és a nem csekély háborús véráldozat ellenére is egy nemzeti öntudatában megerősödött észak-erdélyi magyarság került ki a második világháború forrágából, és nézett elébe 1944. augusztus 23-át követően az újabb impériumváltozásnak. A Romániában rekedt magyarságra viszont a kisebbségi lét gyökeresen új szakasza várt a második bécsi döntés után. Számaránya és területi elhelyezkedése megváltozott, demográfiai, szellemi potenciálja jelentősen összezsugorodott, s ezzel egyidejűleg, Ion Antonescu tábornok hatalomra kerülésével, módosult az ország politikai berendezkedése is.

A dél-erdélyi és észak-erdélyi magyarok (feltételezett) mentalitásbeli különbségei véleményünk szerint éppen az 1940–1944 közötti, egymástól teljesen eltérő szocializációban és történelmi tapasztalatban, „sorsélményben”^[32] gyökereznek. Nem véletlen, hogy a nemzeti öntudatában megerősödött észak-erdélyi magyarság nagyobb önbizalommal és optimizmussal tekintett a jövőbe a román uralom visszatérte után is, mint az óvatosabb magatartást tanúsító dél-erdélyi magyar társadalom, amely a négyéves elnyomatást követően az általános reményvesztettség állapotában volt. E különbséget példázza az alábbi eset is, amit Csögör Lajos, a kolozsvári Bolyai Egyetem első rektora írt le. Eszerint Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök, aki a bécsi döntést követő időszakot Dél-Erdélyben vészelte át, 1945–1946 fordulóján a következőket mondta Csögörnek, aki nem értette, miért aggódik a püspök a magyar iskolák jövője miatt éppen akkor, amikor viszonylag kedvező a politikai helyzet. „Csögör kérem, maga tényleg azt hiszi, hogy az önálló magyar egyetem sokáig megmarad?

Magukat megszédítette az a négy év, amit Észak-Erdélyben éltek, és ezért nem látnak elég tisztán. Hogy mit várhatunk a jövőtől, azt csak mi tudjuk, akik Dél-Erdélyben éltünk.”^[33]

Az idő a határ mindkét oldalán mintha „összesűrűsödött” volna – csak éppen ellenkező előjellel. Észak-Erdélyben a magyarok túlnyomó többsége felfelé ívelő korszakként élte meg a bécsi döntést követő négy évet, amelyhez képest – paradox módon – az ezt megelőző 22 évnyi, tehát valójában jóval hosszabb ideig tartó román uralom provizóriumnak tűnt számukra. Dél-Erdélyben viszont nem csak a „felszabadulás” katartikus élménye maradt el. A különleges jogokat élvező német kisebbséggel szembeni leértékelődésük, a hatalomnak való egyre fokozottabb kiszolgáltatottságuk, a nemzetiségük miatt elszenvedett megaláztatásaik, az otthontalanság kínzó érzése traumatizálták a dél-erdélyi magyarok kollektív tudatát, és egyfajta identitásképző tényezővé léptek elő.

Jegyzetek

[1] L. Balogh Béni: *Küzdelem Erdélyért. A magyar–román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2013, 30–31. Az erre a kötetre való további hivatkozásokat nem jelzem külön.

[2] Gagyai József: Dokumentumgyűjtemény. Az 1940. augusztus 30-i Bécsi Döntés, a magyar hadsereg bevonulása, a magyar adminisztráció kialakulása a Székelyföldön. Kézirat. Csíkszereda, 1993. Lelőhely: Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár. 625. fond, 1251. sz.

[3] Osgyáni Gábor: „Újra magyarok lettünk”. Gondolatok a „magyar világ” gyimesi emlékeiről. *Pro Minoritate*, 2003/Tél, 176.

[4] A visszaemlékezésekben markánsan jelentkezik egyfajta nemzeti szempontú múltmegszépítési szándék is. Ennek részben az az oka, hogy a magyar főhatalom éveiről évtizedeken át nem volt szabad jót mondani Romániában, az erdélyi magyarok körében viszont szinte „árulásnak” tűnt egy rossz szót kiejteni. Lásd Hámori Péter: Határváltás és emlékezet szatmári és máramarosi interjúk alapján. (Észak-Erdély 1940–1944-ben.) In Czoch Gábor – Fedinec Csilla (szerk.): *Az emlékezet konstrukciói. Példák a 19–20. századi magyar és közép-európai történelemből*. Budapest, 2006, Teleki László Alapítvány, 214.

[5] Zsidó Ferenc: Elhervadt a túróvirág... A „kicsi magyar világ” lokális történelme egy határszelte kistrégióban. *Székelyföld*, 2007. 4. sz. 137. A szerző egy Nagy-Küküllő menti kistrégió történeti emlékezetét kutatta az 1940–1944-es időszakból. „Csöppet se vót rózsás a »szebb jövő«” – nyilatkozta az egyik visszaemlékező. Uo. 143.

[6] A magyarországi tisztviselőkkel kapcsolatos korabeli erdélyi indulatokról és azok magyarázatáról lásd Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély, 1940–1944*. Budapest, 2011, Jaffa Kiadó, 82–84.

[7] Jordáky Lajos: *Napló*. Kézirat. Erdélyi Múzeum Egyesület Kézirattára, Kolozsvár. Jordáky Lajos kézirathagyatéka. I. Személyes és családi iratok. 2. tétel, 3. füzet, 1940. szeptember 2., 139. Köszönöm Bárdi Nándornak, hogy rendelkezésemre bocsátotta a naplórészlet másolatát.

[8] Lásd [Főcze János: Kikiáltani a független Erdélyt vagy elfogadni a második bécsi döntést? – A Kommunisták Romániai Pártja Erdélyi és Bánsági Tartományi Bizottsága vargabetűi 1940 júliusa és szeptembere között](#). *ArchívNet*, 2018. 4. sz.

[9] Olti Ágoston: A Romániai Kommunista Párt és a romániai nemzetiségi/területi kérdés a két világháború között. *Regio*, 2007. 1. sz. 129–132.

[10] Idézi Pomogáts Béla: Üdvözlégy szabadság! Az erdélyi magyar irodalom és az 1940-es visszacsatolás. (Bevezetés). In uő (szerk.): *Üdvözlégy szabadság! Magyar írók Észak-Erdély és a Székelyföld 1940-es visszatéréséről*. Pomáz, 2008, Kráter Műhely Egyesület /Metamorphosis Transsylvaniae. 1940. szeptember/, 9.

[11] Nagy Ferenc tövisi esperesnek, az Erdélyi Református Egyházkerület püspökhelyettesének beszámolója. Nagyenyed, 1943. május 5. Magyar Országos Levéltár, Sajtólevéltár. Sajtóarchívum, Erdéllyel foglalkozó lapkivágatok, kéziratok és cikkgyűjtemények, K 610, Délerdélyi Adattár, 91. cs., XII 6/11., 47. A beszámoló hosszabb részletét lásd L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002, Pro-Print Könyvkiadó, 13. sz. dokumentum.

[12] Kacsó Sándor: *Lélekvesztőn*. Kolozsvár, 1941, Erdélyi Szépművészeti Céh.

[13] Idézi Nagy Alpár-Csaba: *A dél-erdélyi református egyházkerületi rész története (1940–1945)*. H. n., 2012, L'Harmattan Kiadó, 24. o.

[14] Ablonczy László: „Útonállók leereszkedő ajándéka”. *Erdélyi ősz*, 1940. *Hitel*, 2010. 9. sz. 81. o.

[15] A levelet közli L. Balogh Béni (szerk.): *Kiszolgáltatva. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között*. Csíkszereda, 2013, Pro-Print Könyvkiadó, 8. sz. dokumentum.

[16] Idézi uő: Bevezető. In uő: *Kiszolgáltatva... 25*.

[17] Szabados Mihály a magyar béke-előkészítő munka operatív irányítója, Kertész István megbízásából 1945-ben elkészített ugyan egy átfogó lakosságcsere-tervezetet, ez azonban – mint alternatív lehetőség – megmaradt szakértői szinten.

- [18] Zathureczky Gyula: *Metamorphosis Transylvaniae. Hítel*, 1940–1941. 2. sz. 227.
- [19] L. Balogh: Bevezető. In uó: *Kiszolgáltatva...* 67.
- [20] Uo.
- [21] Florin Constantiniu: *O istorie sinceră a poporului român*. Ediția a II-a, București, 1999, Univers Enciclopedic, 355.
- [22] Uo. 354.
- [23] Ion Mamina: *Consilii de Coroană*. București, 1997, Editura Enciclopedică /Biblioteca de istorie contemporană a României/, 260–261.
- [24] Demeter János: *Századunk sodrában*. Bukarest, 1975, Kriterion Könyvkiadó, 263.
- [25] Idézi Constantiniu: i. m. 353–354.
- [26] Vasile Pușcaș (ed.): *Transilvania și aranjamentele europene, 1940–1944*. Cluj-Napoca, 1995, Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română, XIX.
- [27] Nagy István: *Szemben az árral. Önéletrajzi regény, 1935–1944*. Bukarest, 1974, Kriterion Könyvkiadó, 387.
- [28] Florica Dobre et al.: *Anul 1940. Armata română de la ultimatum la dictat. Documente*. Vol. II. București, 2000, Editura Europa Nova, 101. dokumentum.
- [29] Gáll Ernő: A román nemzeti ideológia – tegnap és ma. *Regio*, 1995. 1–2. sz. 214.
- [30] Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Bukarest – Kolozsvár, 1999, Kriterion Könyvkiadó /Gordiusz/, 217.
- [31] Az ezt követő részben az alábbi írásra támaszkodom: L. Balogh: Bevezető. In uó: *Kiszolgáltatva...* 18–20.
- [32] A „sorsélmény” kifejezést Bárdi Nándortól kölcsönöztem.
- [33] Barabás Béla – Joó Rudolf (szerk.): *A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben*. Budapest, 1990, Magyarorsággkutató Intézet, 13. Beke György a dél-erdélyi magyarság 1940–1944 között kialakult „kisebrendűségi érzését” az észak-erdélyi magyarság öntudatával állítja párhuzamba. Szerinte 1944 őszétől a kettő „összemérhető” lett. Beke György: Erdély tilalmas négy esztendeje. *Valóság*, 1997. 4. sz. 88.